

СПІВВІДНОШЕННЯ ГАЛУЗІ ПРАВА ТА ГАЛУЗІ ЗАКОНОДАВСТВА

THE RATIO OF THE FIELD OF LAW AND INDUSTRY REGULATIONS

Дуднік Р.М.,

*здобувач кафедри теорії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

Питання про співвідношення галузі права та галузі законодавства є однією з найважливіших проблем теорії права. Відповідь на це питання має вихід на більш глобальну теоретичну проблему всієї юридичної науки – на проблему праворозуміння.

Ключові слова: система права, система законодавства, праворозуміння, галузі права, нормативно-правовий акт, інститут права.

Вопрос о соотношении отрасли права и отрасли законодательства является одной из важнейших проблем теории права. Ответ на данный вопрос имеет выход на более глобальную теоретическую проблему всей юридической науки – на проблему правопонимания.

Ключевые слова: система права, система законодательства, правопонимания, отрасли права, нормативно-правовой акт, институт права.

The relationship between the industry and the right branch of legislation is one of the most important problems of the theory of law. The answer to this question has access to the more global theoretical problem of all jurisprudence – on the issue of law.

Key words: legal system, legal system, of law, branches of law, legal act, law institute.

Питання про співвідношення галузі права та галузі законодавства є однією з найважливіших проблем теорії права. Відповідь на це питання має вихід на більш глобальну теоретичну проблему всієї юридичної науки – на проблему праворозуміння.

Якщо визнати, що галузь права та галузь законодавства – це тотожні юридичні поняття, то не виникає жодних заперечень щодо існування матеріальних комплексних галузей права. Так, В.Н. Протасов відзначає: «Комплексна галузь не може бути тільки галуззю законодавства, тому що система законодавства та система права – це хоч і не тотожні поняття, але разом із тим тісно взаємопов'язані системи: право – це інформаційно-управлінська система, а законодавство – система, призначення якої полягає в збереженні правової інформації та оптимізації її використання. Тому не можна говорити про формування комплексних утворень у законодавстві й не бачити відповідних змін у системі права» [1]. Теж саме стверджує у своїх роботах В.К. Мамотов. Він зазначає, що «заперечення існування в системі права галузей, які є в системі законодавства, не може слугувати позитивною основою вдосконалення відповідних галузей законодавства» [2].

Деякі науковці, не погоджуючись з існуванням «комплексних» галузей права, пропонують називати такі правові утворення «галуззями законодавства» [3; 4]. Прихильники існування комплексних галузей права акцентують на цьому увагу та стверджують, що такі галузі є системою правових норм, об'єднаних предметом правового регулювання, а не системою нормативно-правових актів [5, с. 9–10].

Автори навчального посібника за загальною редакцією С.Л. Лисенкова вказують на існування вторинних угруповань у системі права, які називають міжгалузевими комплексами. На їхню думку,

такі комплекси об'єднують деякі галузі, підгалузі та інститути права [6, с. 200]. Позитивним у запропонованих підходах є те, що науковці відійшли від огульного використання поняття «галузь» і не стали характеризувати такі правові явища за допомогою терміну «комплексна галузь» права [7].

Так, незважаючи на те, що система права та система законодавства є близькими за змістом поняттями, вони мають суттєві відмінності. Так, якщо первинним елементом системи права є норма права, то первинним елементом системи законодавства – нормативно-правовий акт. Проте, на думку деяких науковців, «якщо первинним елементом системи права є норма права, то первинним елементом системи законодавства – стаття закону» [8, с. 329]. Крім того, якщо система права виступає як зміст, то система законодавства – як форма.

При цьому система права та система законодавства розрізняються за змістовним обсягом: законодавство не охоплює всієї різноманітності нормативності, оскільки, крім законодавства, право оформлюється і в правових звичаях, і в нормативних договорах, і в юридичних прецедентах. Також якщо система права складається об'єктивно відповідно до існуючих суспільних відносин, то система законодавства переважно суб'єктивна, тому що залежить від законодавця. Хоча на цей рахунок у юридичній літературі існують і протилежні думки [9, с. 4–11]. Зрештою, система права має первинний характер, а система законодавства – похідний. Перша виступає як орієнтир для розвитку другої [10].

О.В. Зайчук і Н.М. Оніщенко зазначають, що система законодавства як результат діяльності законодавця має суб'єктивний характер, зумовлений існуючими соціально-економічними умовами. Крім того, система права є первинною щодо системи зако-

нодавства, оскільки з'являється на її основі [11]. Незважаючи на певний суб'єктивний характер комплексної диференціації законодавства, обумовленої суб'єктивним характером самої системи законодавства, на відміну від системи права можливість виділення комплексних законодавчих утворень, як показує аналіз відповідної наукової літератури, викликає менше дискусій. Зокрема, це дозволяє певною мірою подолати розрив між правом і законодавством, на невиправданість якого ще в 1982 р. звертали увагу С.Н. Братусь, В.В. Полянський та інші [12].

Необхідно відзначити, що останнім часом досить часто одне й те саме явище дослідники намагаються віднести як до галузей права, так і до галузей законодавства – комплексних чи навіть основних.

При цьому необхідно погодитися з думкою Н.О. Гущиної, що, звертаючись до системи права, дослідники та практики часто називають галуззю права те, що насправді є галуззю законодавства, і навпаки. Так, серед учених-правознавців, як і раніше, відсутній консенсус щодо можливості визнання деяких «комплексних» галузей права. Противники такого визнання, на думку дослідника, вважають, що комплексним може бути тільки законодавство, призначене регулювати певні сфери суспільних відносин. А його окремі норми можуть одночасно використовуватися різними галузями права [13, с. 203].

С.С. Алексєєв наголошує: «Якщо залишатися в межах реальної дійсності, якщо не займатися довільним конструюванням комплексних галузей, то не можна не визнавати, що всі ті сукупності норм, які в літературі зараховувалися до комплексних галузей (транспортне право, морське право, страхове право, банківське право та інші), насправді не є підрозділами об'єктивно існуючої системи права. Усі вони відносяться або до галузей законодавства, або до галузей правової науки» [14, с. 93].

Аналіз юридичної літератури демонструє, що до понять «законодавство» і «система законодавства» в теорії права немає єдиного підходу. Крім того, дуже часто поняття «законодавство» та «система законодавства» ототожнюються, що є не зовсім коректним, тому що кожне поняття має свій певний сенс. Якщо законодавство – це система (сукупність) нормативно-правових актів, то система законодавства – це внутрішня будова законодавства, що включає в себе самостійні частини (елементи). Звернемося насамперед до аналізу поняття «система законодавства». Деякі вчені, на думку М.Н. Марченко, характеризуючи систему законодавства, наполягають на тому, що мінімальним компонентом цієї системи є нормативний акт, тому визначають законодавство як систему нормативних правових актів, прийнятих в особливому порядку компетентними державними органами, які діють на всій території держави [5, с. 350–351].

Систему законодавства Р.С. Прітченко визначає як сукупність джерел права, які є формою вираження правових норм. На його думку, право не існує поза законодавством, і право, і законодавство співвідносяться як зміст і форма [8, с. 328]. Науковець відзначає, що якщо законодавство розглядати як сукупність джерел права,

то необхідно визнати, що це поняття охоплює собою не тільки нормативно-правові акти, але й правові звичаї та юридичні прецеденти. Правовий звичай та юридичний прецедент не є загальноновизнаними джерелами права України, тому якщо вони й застосовуються в певних сферах суспільного життя, то тільки як виняток. Це звужує зміст законодавства України тільки до нормативно-правових актів і нормативно-правових договорів, різновидом яких є конституційні, адміністративні та міжнародно-правові договори. І все ж із твердженням, що «зовнішня форма права» і «законодавство» це тотожні поняття, важко погодитися, тому що основним елементом законодавства є саме нормативно-правовий акт. Тому законодавство не може включати до свого складу інші джерела права.

Крім того, якщо одні зводять законодавство тільки до нормативно-правових актів, прийнятих парламентом, то інші характеризують законодавство як сукупність усіх нормативно-правових актів, прийнятих і діючих у межах держави, треті стверджують, що законодавство включає в себе не тільки нормативно-правові акти, але й інші джерела права [15].

О.Ф. Скакун вказує на те, що поняття «система законодавства» можна трактувати у «вузькому» та «широкому» розумінні [16, с. 270]. Широке трактування включає в поняття законодавства акти законодавчих органів і підзаконні акти (акти органів управління тощо) Вузьке трактування – акти законодавчих органів (закони і постанови парламенту про введення цих законів у дію). О.Ф. Скакун стверджує, що сьогодні в юридичній науці все більше перевага віддається «вузькому» трактуванню законодавства, яке визначається як система всіх упорядкованих певним чином законів цієї країни, а також міжнародних договорів, ратифікованих парламентом [16, с. 271–272].

Система законодавства в юридичній літературі розуміється як система, що відрізняється єдністю нормативних-правових актів, що включає як закони, так і прийняті для їх реалізації підзаконні нормативні правові акти. Система законодавства – це форма існування правових норм, засіб надання їм визначеності й обов'язковості. Ця система диференційована, заснована на принципах субординації та координації структурних компонентів [17, с. 24–27].

П.М. Рабінович зазначає, що система законодавства – це система всіх упорядкованих певним чином нормативно-правових актів цієї держави. Структура системи законодавства – це обумовлена системою права, інтересами держави та вимогою практики правового регулювання внутрішня організація упорядкованих нормативно-правових (та інших письмово зафіксованих нормативно-правових джерел), яка виражається в її єдності й упорядкованості, а також у поділі на галузі, інститути й інші групи законодавства. Структура системи законодавства має два основних види: галузевий (розподіл нормативно-правових актів за предметом правового регулювання); субординаційний (розподіл нормативно-правових актів за певними групами в залежності від юридичної сили (закони, укази тощо) [18, с. 120–121].

За своєю суттю термін «законодавство» є складною правовою конструкцією, яка пов'язана й зумовлена низкою політичних, соціальних, економічних та правових чинників. До останніх необхідно віднести чітку процедуру прийняття актів законодавства; ефективну роботу органів державної влади та інших уповноважених органів із питань законотворчості; високий рівень правової культури тощо. З правової точки зору термін «законодавство» є узагальнюючим, тобто таким, який тісно пов'язаний із категоріями «правовий акт» і «нормативно-правовий акт», оскільки через них «законодавство» функціонує та розвивається. У його основі лежить система взаємопов'язаних між собою правових актів, що містять норми права.

Отже, законодавство поєднує значну кількість ознак і рис, властивих поняттям «нормативно-правовий акт» і «правовий акт». За визначенням О.Ф. Скакун, правовим є акт волевиявлення уповноваженого суб'єкта, що регулює суспільні відносини за допомогою встановлення правових норм, а також визначення на основі цих норм прав й обов'язків учасників конкретних правовідносин, міри відповідальності конкретних осіб за вчинене ними правопорушення [19, с. 4]. Тому правовий акт являє собою системну й багатогранну правову категорію, яка включає всю сукупність актів, що мають нормативний та індивідуально-правовий характер. Ті ж з правові акти, що мають нормативний характер, прийнято називати правовими актами.

Термін «нормативний правовий акт» міститься в чинному законодавстві України, закріпленій у ст. ст. 8, 57, 58, 135–137 Конституції України. Аналіз положень Конституції України свідчить, що, використовуючи термін «нормативно-правові акти», законодавець не дає його визначення, а лише вказує на деякі його ознаки. Так, у ст. 8 Конституції України міститься положення про те, що «закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України та повинні відповідати їй» [20]. У ній підкреслюється, що нормативно-правові акти являють собою цілісну систему, а тому мають власну структуру. Крім того, джерелом нормативно-правових актів виступають норми Конституції України. На основі тлумачення цієї норми в системі нормативно-правових актів особливу роль відіграє Конституція України.

Свого часу тлумачення терміну «законодавство» було визначено в Рішенні Конституційного Суду України в справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої ст. 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміну «законодавство») [21]. У цьому рішенні зазначається, що термін «законодавство» використовується в правовій системі переважно в значенні «сукупності законів та інших нормативно-правових актів, які регламентують ту чи іншу сферу суспільних відносин і є джерелами певної галузі права». Зокрема, цей термін без визначення змісту використовує і Конституція України (ст. ст. 9, 19, 118, п. 12 Перехідних положень). При цьому Конституційний

Суд України підкреслює, що термін «законодавство» вживається в різних значеннях: в одних – обмежується виключно законами; в других – включаються як закони, так і інші акти Верховної Ради України, акти Президента України, Кабінету Міністрів України; у третіх – також нормативно-правові акти центральних органів виконавчої влади. Водночас у контексті ч. 3 ст. 21 Кодексу законів про працю України щодо визначення сфери застосування контракту як особливої форми трудового договору, термін «законодавство» з позиції Конституційного Суду України треба розуміти так, що ним охоплюються закони України, чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також постанови Верховної Ради України, укази Президента України, декрети і постанови Кабінету Міністрів України, прийняті в межах їх повноважень та відповідно до Конституції України і законів України. Очевидно, розкриваючи термін «законодавство», Конституційний Суд України, виходив із змісту положень трудового законодавства. Таким чином, його застосування до розуміння терміну «законодавство», яке використовується в теорії права та інших нормативно-правових актах, буде не зовсім коректним.

Отже, під системою законодавства розуміється система нормативних правових актів, для якої характерна єдність, включає як закони, так і прийняті для їх реалізації підзаконні нормативно-правові акти. Для системи законодавства, на відміну від системи права, «подвоєння» структури шляхом виділення в ній комплексних галузей залишається дискусійним, характерна наявність у числі структурних елементів також горизонтальної структури, яка включає комплексні галузі законодавства. Такий підхід сприяє як дотриманню необхідної для науки «чистоти понять», так і одночасно опису сучасного стану права та законодавства й перспектив їх розвитку.

Питання про природу комплексних утворень у системі законодавства виникло під час обговорення питання про систему радянського права, що мало місце в 1982–1984 рр. минулого століття. У зв'язку із цим С.С. Алексєєв зазначає, що в юридичній науці не вщухають дискусії щодо питання складу й співвідношення галузей права. При цьому проблема комплексних утворень у структурі права продовжує залишатися в юридичній літературі досить дискусійною, набуваючи не виправдану змістом самої проблеми полемічну гостроту [22, с. 177, 183].

Застосування поняття комплексних структур у системі законодавства і, зокрема, комплексних галузей законодавства має особливу цінність саме для правотворчої діяльності, оскільки передбачає, на думку А.В. Міцкевича, не виділення особливих юридично диференційованих галузей права, а навпаки інтеграцію спеціальних для тієї чи іншої сфери діяльності суспільства різнорідних правових норм [23, с. 10–18].

С.В. Поленіна зазначає, що комплексні галузі законодавства відрізняє низка ознак, серед яких першочергове значення, безумовно, має предметна

єдність. Наслідком такої єдності є те, що для комплексних галузей законодавства характерною, як правило, є наявність кодифікованого нормативного акта, який виступає як активний центр, що акумулює та формує системні зв'язки управління [24, с. 59].

Якщо звернутися до термінології, поняття «комплексне» означає сукупне, що поєднує будь-що [25, с. 288]. У теорії права найбільш поширене застосування терміну «комплексний» до будь-якого відокремленого нормативного масиву, що охоплює норми декількох галузей права. Так, навіть відомий противник поділу галузей права на «основні» та «комплексні» О.А. Красавчиков допускав використання поняття «комплексна галузь», виходячи з тих чи інших наукових, педагогічних чи практичних міркувань і щодо елементів законодавства [26, с. 258–263].

М.І. Байтін та Д.С. Петров вважають, що галузь права – це елемент системи права, який являє собою побудовану на єдиних принципах та функціях підсистему правових норм, які з використанням притаманних їм специфічних юридичних засобів регулюють певну широку сферу однорідних суспільних відносин, а галузь законодавства – це зовнішня форма вираження, існування в правовій системі галузі права, складного галузевого чи комплексного правового інституту, утворена та функціонує згідно з відповідними напрямами правотворчої діяльності держави [27, с. 40].

В умовах сучасності основні напрями розвитку й удосконалення права пов'язані із соціально-економічними й політичними реформами, що відбуваються в країні. Водночас відбуваються глибинні процеси зміни самого змісту права, відновлення законодавства й усвідомлення нової ролі правових явищ у житті людини й суспільства. Це обумовлено комплексним характером предмета й методу правового регулювання, суб'єктів і об'єктів правових відносин. Виникнення комплексних утворень залежить і від ступеня розвиненості правової системи, і від взаємодії її з іншими нормативно-регулятивними системами суспільства.

При цьому система права й система законодавства не є тотожними. Про їхню релятивну самостійність свідчать істотні розходження й розбіжності між ними. Галузі законодавства за колом регульованих відносин можуть збігатися з галузями права (цивільне, адміністративне, кримінальне, цивільно-процесуальне, кримінально-процесуальне тощо) або представляти масив нормативних актів, що містять норми, які не утворюють галузь права. У цьому випадку системоутворюючим принципом галузі законодавства є відповідна сфера (функція) державного управління (митне законодавство, лісове, гірниче, водне, фінансове право, право соціального забезпечення тощо). Мають місце ситуації, коли галузь права є, а галузь законодавства відсутня (фінансове право, право соціального забезпечення тощо) Галузь права в цьому випадку не кодифікована, діючий нормативний матеріал розосереджений у різних нормативно-правових актах. Перший варіант найбільш бажаний, оскільки зближення двох

систем сприяє ефективності дії всього правового механізму.

Насамперед це має прояв у тому, що первинним елементом системи права є норма, а первинним елементом системи законодавства виступає нормативно-правовий акт. Норми галузей права є будівельним матеріалом, з якого складається та або інша конкретна галузь законодавства. Однак під час будови кожної законодавчої галузі цей будівельний матеріал може вживатися в різному наборі й у різному сполученні певного нормативно-правового акта, залежно від мотивації цілеспрямування законодавця. Саме тому галузі законодавства не завжди збігаються з галузями права й така розбіжність є двоїстою.

У деяких випадках спостерігається факт, коли галузь права існує, а галузь законодавства – ні (фінансове право, право соціального забезпечення, сільськогосподарське право тощо). Такі галузі права не є кодифікованими, а чинний нормативний матеріал у цій сфері розкиданий у різних правових актах, що потребують уніфікації.

Не варто виключати й протилежну ситуацію, за якої галузь законодавства існує без галузі права. Проте ймовірний ідеальний варіант, за якого галузь права збігається з галуззю законодавства (цивільне право, кримінальне, трудове, адміністративне тощо). Такий варіант є найбільш прийнятним, тому що зближення двох систем, їхній гармонічний розвиток підвищує ефективність функціонування всього правового механізму.

Однак галузі законодавства непрямолинійно відображають відповідну галузь права. У деяких випадках вони збігаються з галузями права (кримінальне, цивільне), в інших – з підгалузями права (авторське, водне законодавство). Навіть інститути права (наприклад, спадкування в цивільному праві) мають законодавство.

Існують так звані комплексні галузі законодавства, які виникли із сполучення норм інших галузей права, тобто містять норми декількох галузей права. Найважливішим із них є господарське законодавство, транспортне, військове тощо.

Предмет і метод правового регулювання закладено в основу поділу права на галузі й інститути. У зв'язку із цим норми галузі права вирізняються високим ступенем однорідності. Що стосується галузей законодавства, вони регулюють певні сфери суспільних відносин, виділяються тільки за політичного регулювання та не мають єдиного методу. Також слід зазначити, що предмет галузі законодавства містить у собі доволі несхожі відносини, у зв'язку із чим галузь законодавства, на відміну від галузі права, не є настільки однорідною. Галузі законодавства можна визначити як великі об'єднання нормативно-правових актів за певними сферами правового регулювання суспільних відносин на підставі цілеспрямування законодавця, які характеризуються єдністю змісту, форми й мають системні зв'язки між собою.

Подібна полеміка сприяє уточненню позицій правової науки, конкретизації уявлень про предмет, об'єкт і методи дисципліни. Слід відзначити три

ключових положення, що визначають місце політичного права в системі права.

Мова йде про спільність нормативно-правових актів, що реально існують у правовій системі та входять до структури політичного права як галузі законодавства, які законодавчо оформлюють сфери правового регулювання політичних відносин, характеризуються єдністю змісту, форми й мають системні зв'язки між собою. Тобто політичне право не скасовує й не підмінює основні галузі законодавства, а існує поряд із традиційними галузями законодавства. Законодавство, що оформляє правові норми, які регулюють політичні відносини, необхідно розглядати у взаємозв'язку з нормами конституційного, адміністративного, кримінального, фінансового права. Галузі виступають не як ізольовані утворення, окреслені «чіткими й твердими» обмежувальними лініями, а як компоненти одного цілого, що взаємодіють між собою, доповнюють одне одного, підсилюють свій регулятивний вплив не тільки на окрему ділянку суспільних відносин, але й на систему цих відносин загалом [28, с. 395].

Таким чином, галузева диференціація та міжгалузева інтеграція є основними напрямками розвитку законодавства. При цьому диференціація правового регулювання науковцями пов'язується з відокремленими формуваннями в системі права, а інтеграція правових норм – з формуваннями комплексними. Як зазначає С. С. Алексєєв, у сучасних умовах

відбуваються глибинні зміни самого змісту права, оновлення законодавства та усвідомлення нової ролі правових явищ у житті суспільства. Зростання значення правового регулювання зумовлює утворення комплексних структурних об'єднань юридичних норм. Це обумовлено комплексним характером предмета та методу правового регулювання, суб'єктів та об'єктів правових відносин. Виникнення комплексних утворень залежить і від ступеня розвиненості правової системи, від взаємодії її з іншими нормативно-регулятивними системами суспільства. Комплексний правовий вплив дозволяє більш ефективно й цілеспрямовано вирішувати економічні та соціальні питання. Очевидно, що соціальне життя ускладнюється, відповідно, сучасна структура суспільних відносин також переживає змістовну трансформацію. Це у свою чергу обумовлює вироблення іншого підходу до їх правового регулювання. Таким чином, актуалізується проблема комплексних утворень у системі законодавства, що складаються окремо від галузей та інститутів законодавства, прямо кореспондуючих відповідним галузям та інститутам права, якими є, наприклад, конституційне, кримінальне, цивільне, адміністративне законодавство.

Під час розробки таких концепцій комплексних правових утворень, як інформаційне, медичне, економічне тощо необхідно виходити з концептуального підходу про структурний склад систем права, законодавства та їх співвідношення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Протасов В.Н. Основы общеправовой процессуальной терминологии / В.Н. Протасов. – М. : Юрид. лит., 1991. – 172 с.
2. Мамутов В.К. Совершенствование правового регулирования хозяйственной деятельности / В.К. Мамутов. – К. : Наук. думка, 1981. – 238 с.
3. Общая теория государства и права. Академический курс : в 2 т. / под ред. М.Н. Марченко. – М. : Зерцало, 1998– . – Т. 2 : Теория права. – 1998. – 640 с.
4. Поляков А.В. Общая теория права: феноменолого-коммуникативный подход : [курс лекций] / А.В. Поляков. – СПб. : Юридический центр «Пресс», 2003. – 472 с.
5. Хозяйственное право Украины : [учебник] / [А.С. Васильев, Н.А. Абрамов и др.] ; под ред. А.С. Васильева, О.П. Подцерковного. – Х. : Одиссей, 2009. – 464 с.
6. Теорія держави і права : [навч. посібник] / [А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та ін.] ; за заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В. Копейчикова. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 448 с.
7. Миколенко О.І. Чи існують комплексні галузі права? / О.І. Миколенко // Правова держава : зб. наук. ст. Ін-ту держави і права ім. В.М. Корецького. – О., 2002. – № 6. – С. 203–206.
8. Основы теории права и государства в вопросах и ответах : [учеб. пособие] / А.С. Васильев, В.В. Иванов, А.И. Миколаенко и др. – Х. : Одиссей, 2003. – 400 с.
9. Кузьменко О.В. «Системный взгляд» на систему права / О.В. Кузьменко // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 2003. – № 3. – С. 4–11.
10. Рижено Ю.М. Система права та система законодавства: проблеми співвідношення / Ю.М. Рижено // Держава і право : зб. наук. ст. Ін-ту держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2008. – Вип. 42. – С. 129–135.
11. Теорія держави і права. Академічний курс : [підручник] / за ред. О.В. Зайчук, Н.М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
12. Система советского права и перспективы ее развития // Советское государство и право. – 1982. – № 6. – С. 96–101; № 7. – С. 93–104.
13. Гущина Н.А. Система права и система законодательства: соотношение и некоторые перспективы развития / Н.А. Гущина // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 2003. – № 5. – С. 202–212.
14. Алексеев С.С. Общие теоретические проблемы системы советского права / С.С. Алексеев. – М. : Госюриздат, 1961. – 187 с.
15. Хамнуев Ю.Г. О существующих определениях термина «законодательство» в отечественном правоведении / Ю.Г. Хамнуев [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1124979>.
16. Скакун О.Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс) : [учебник] / О.Ф. Скакун. – Х. : Эспада. – 2005. – 840 с.
17. Плавич В.П. Проблеми входження України до європейського правового простору / В.П. Плавич // Юридична Україна. – 2003. – № 5. – С. 24–27.
18. Рабінович П.М. Основы загальної теорії права та держави : [навч. посібник] / П.М. Рабінович. – Х. : Консум, 2002. – 176 с.
19. Скакун Ю.Ф. Современные подходы к понятию законодательства / О.Ф. Скакун // Держава і право : зб. наук. пр. Ін-ту держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2001. – Вип. 11. – С. 4–10.

20. Конституція України : Закон Верховна Рада України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/rada/show/254k/96-вр>.
21. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміну «законодавство») від 9 липня 1998 року №12-рп/98 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 32. – Ст. 59.
22. Алексеев С.С. Общая теория права : [учебник] / С.С. Алексеев. – 2-е изд перераб и доп. – М. : Проспект, 2008. – 565 с.
23. Мицкевич А.В. Соотношение системы советского права с системой советского законодательства / А.В. Мицкевич // Ученые записки ВНИИСЗ. – 1967. – Вып. 11. – С. 10–18.
24. Поленина С.В. Теоретические проблемы советского законодательства / С.В. Поленина. – М. : Наука, 1979. – 206 с.
25. Ожегов С.И. Словарь русского языка / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. – М. : Технология, 2005. – 900 с.
26. Красавчиков О.А. Советская наука гражданского права (понятие, предмет, состав и система) / О.А. Красавчиков // Ученые труды Свердловского юридического института. – Свердловск, 1961. – Т. 6. – С. 258–263.
27. Байтин М.И. Соотношение отрасли права и отрасли законодательства / М.И. Байтин, Д.Е. Петров // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 2004. – № 4. – С. 29–40.
28. Теория государства и права : [курс лекций] / [под. ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько]. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2001. – 768 с.